

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
РІВНЕНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ

Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії

Наукові записки
Рівненського державного гуманітарного університету
Випуск 12

Рівне – 2008

Збірник наукових праць

“Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії”

Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. Випуск 12. – Рівне: Рівненський державний гуманітарний університет, 2008. – 309 с.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Головний редактор:

Постоловський Руслан Михайлович, кандидат історичних наук, професор, член-кореспондент Міжнародної слов'янської академії наук (м. Рівне).

Заступник головного редактора:

Шелюк Людмила Олександрівна, кандидат історичних наук, професор (м. Рівне).

Науковий редактор:

Троян Сергій Станіславович, доктор історичних наук, професор (м. Рівне).

Члени редколегії:

Гайбонюк Володимир Дорофійович, кандидат історичних наук, професор, Заслужений діяч культури України (м. Рівне).

Галуха Любов Юріївна, кандидат історичних наук, доцент (м. Рівне).

Давидюк Руслана Петрівна, кандидат історичних наук, доцент (м. Рівне).

Жилюк Сергій Іванович, доктор історичних наук, професор (м. Острог).

Литвинчук Анатолій Іванович, кандидат історичних наук, професор, Заслужений діяч культури України (м. Рівне).

Савчук Петро Оксентійович, кандидат історичних наук, професор (м. Рівне).

Степанков Валерій Степанович, доктор історичних наук, професор (м. Кам'янець-Подільський).

Стоколос Надія Георгіївна, доктор історичних наук, професор (м. Рівне).

Терешко Юрій Миколайович, кандидат історичних наук, доцент (м. Рівне).

Швецова-Водка Галина Миколаївна, доктор історичних наук, професор (м. Рівне);

Шеретюк Валерій Миколайович, кандидат історичних наук, доцент (м. Рівне).

Згідно постанови президії ВАК України часопис „Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії” визнано фаховим виданням у галузі історичних наук

Друкується за рішенням Вченої Ради Рівненського державного гуманітарного університету, протокол № 4 від 30 листопада 2007 р.

За достовірність фактів, дат, назв і т.п. відповідають автори статей. Думки авторів можуть не співпадати з позицією редколегії. Рукописи не повертаються.

Адреса редакції: 33027, м. Рівне, вул. С. Бандери, 12.

Рівненський державний гуманітарний університет

© Рівненський державний гуманітарний університет, 2008

1. Отже, у XIX – на поч. XX ст. оренда землі виступала способом розв’язання проблем землекористування як поміщиків, так і селян. Значна частина землевласників, будучи не в змозі пристосувати своє господарство до нових економічних умов, але не бажаючи втрачати прибутки, здавали значну частину або повністю всю своєю землю в оренду або в заставу. Цим процесам також сприяло стійке зростання цін та постійний “голод” на землю, зниження врожайності, що було наслідком виснаження землі, коливання чи зниження цін на сільськогосподарську продукцію, зростання заробітної плати та інших витрат по виробництву, можливість швидкого збагачення. Крім того, деякі землевласники, обіймаючи різні громадські та адміністративні посади, не в змозі були безпосередньо займатися організацією та введенням свого господарства. Дрібній селянській оренді була властива хвижацька експлуатація землі, оскільки з неї намагалися взяти побільше, мало турбуючись про відновлення її родючості, що було безумовно шкідливим. Така оренда обмежувала прогрес сільського господарства⁶⁸. Шляхом вилучення високих орендних цін із сфери сільськогосподарського виробництва штучно забиралися великі кошти у вигляді орендної плати, які часто спрямовувалися на невиробничі витрати землевласників. Підприємницька оренда, навпаки, відрізнялася вищою інтенсивністю господарства, сприяла розширенню сільськогосподарського виробництва. Водночас земля була предметом спекуляції, адже, таким чином, із сільськогосподарського виробництва вилучалися величезні кошти, штучно наганялися ціни на землю, посилювався тиск на дрібних орендарів. Велике землеволодіння на початок XX століття ще не вичерпало свого потенціалу, тому дрібний власник був

УДК 94: (477.81/.82) «1863»

Шмид Олександр

ЗЕМЕЛЬНА РУСИФІКАЦІЯ ВОЛИНІ ПІСЛЯ ПОЛЬСЬКОГО ПОВСТАННЯ 1863 РОКУ

Історіографія. Колонізаційний рух на Волині був складним і надзвичайно цікавим процесом у житті губернії впродовж XIX – початку XX ст. Якщо окремі аспекти заселення та господарського освоєння земель Волинської губернії чехами та німцями в період, що розглядається, досить ґрунтовно висвітлені в історичній літературі, то питання російської колонізації фактично залишилося поза увагою дослідників. Серед праць імперського періоду варто відзначити дослідження царських чиновників А. Рудченка [2] та Є. Картавцова [3], котрі подавали процес розширення російського землеволодіння на Волині в контексті інтеграції усього Південно-Західного краю в економічну систему російської держави. Цінна статистична інформація міститься також в матеріалах інших авторів XIX – початку XX ст., проте українське населення губернії часто ототожнювалося в них з російським (без розподілу на «малоросів» та «великоросів»). Це значно ускладнює виокремлення достовірної інформації про російське землеволодіння у Волинській губернії.

У радянські роки національний розвиток Волині майже не досліджувався, матеріал для написання статті почерпнуто лише з монографії Г. Марахова [4]. В сучасній українській історіографії спостерігається поживавлення краєзнавчих досліджень. Дана наукова проблематика частково розроблялась у дисертаційних дослідженнях В. Надольської [5] та П. Олешка [6]. Та все ж, російська урядова колонізація Волині поки що не стала об’єктом спеціальних історичних досліджень.

Актуальність. Малодослідженість даного процесу зумовлює потребу в подальшому науковому пошуці, ґрунтовнішому розкритті економічної площини русифікації Волині. До дослідження даної проблематики спонукають також тісні й водночас непрості взаємини між Україною та Російською федерацією. Одним із шляхів їх оптимізації, на наш погляд, є зацікавлення спільним минулим, вивчення цих відносин у різні історичні періоди.

Наша стаття має на меті:

- з’ясувати причини переселення росіян на територію Волинської губернії та ідентифікувати чинники, що мали вплив на цей процес;
- реконструювати процес та динаміку російської помісної колонізації краю в другій половині XIX – на початку XX ст.;
- проаналізувати протекціоністську політику царського уряду в справі зростання «великоросійського» землеволодіння в губернії.

⁶⁸ Темірова Н.Р Соціально– економічна еволюція поміщицтва України в 1861– 1917 роках / Дисертація... – С. 486.

Після включення Волині до складу Російської імперії в результаті ліквідації Речі Посполитої постала нагальна необхідність швидкої інтеграції регіону до політичної та економічної системи держави. Найефективніший засіб для досягнення цього завдання царські політики вбачали у цілеспрямованій законодавчій русифікації новоствореної Волинської губернії.

Ще Катерина II дарувала російським чиновникам в краї значні володіння, що перейшли в казну через успадкування прав польської корони чи через конфіскації. Цими заходами царизмом було покладено початок російського помісного землеволодіння в краї. Проекти збільшення російського впливу пропонувалися в 1836 р. графом Канкріним, в 1842 р. – проект Бібікова про майорати. У 1861 р. – пропозиція князя Васильчикова про роздачу російським чиновникам державних ферм в оренду на 99 років, але ці проекти були зведені нанівець. Всі ці проекти будували можливість створення в краї класу російських поміщиків виключно з осіб, що перебувають на державній службі та за рахунок земель, що перебували у власності казни [2; С.14,53].

П. Чубинський, що займався етнографічними дослідженнями в Південно-Західному краї, навів наступну картину російського землеволодіння в регіоні на 1861 р.: у Волинській губернії російським землевласникам належало 160 маєтків, на Поділлі – 137; на Київщині 357 маєтків. В руках волинських поляків на цей час зосереджувалось 2 887 маєтків [11; арк.82]. Отже, співвідношення кількості російських маєтків до польських на Волині було 1 до 17. Частка російського землеволодіння на Волині була більшою в східних повітах губернії – Новоград-Волинському, Острозькому, Овручському і Житомирському (в цих повітах мешкало від 3 до 5 тис. кріпосних ревізських душ). В інших восьми повітах ця цифра не перевищувала 1 тис. душ, а в Дубенському повіті – лише 309 ревізських душ [2; С.86].

Та це були лише перші паростки російського поміщицького землеволодіння на Волині. Вирішальним у повороті політики російських властей до форсованої русифікації Волинської губернії стало друге польське повстання 1863 р. Активна участь багатьох Волинських поміщиків у русі за відновлення Польщі в кордонах 1772 р. остаточно припинила дискусії в російському таборі щодо благонадійності поляків. За словами царського чиновника І. Рудченка, «тільки вперше після польського заколоту 1863 р. з'явилась нова думка про утворення в краї російського помісного елементу шляхом залучення сюди приватних осіб російського походження, котрі на свій страх і ризик повинні були стати першими піонерами російського помісного землеволодіння» [2; С.53].

Після подій 1863 р. імперська влада твердо стала на шлях законодавчого обмеження польського землеволодіння в Південно-Західному краї, водночас стимулюючи притік сюди російських землевласників, котрі мали стати надійною опорою царизму.

Першим у серії законодавчих актів, покликаних витіснити польське землеволодіння став циркуляр міністерства державного майна від 25 квітня 1863 р. про накладення секвестру (повного або часткового обмеження прав власності чи користування майном) на маєтки тих поляків, що були причетні до повстання [14; арк.4]. В більшості випадків секвестр був рівносильним конфіскації маєтків. Як відзначає радянський дослідник Г. Марахов, в Україні процес конфіскації тривав 10 років – з квітня 1863 р. до 11 травня 1873 р. Згідно з офіційними даними, за цей час у Волинській губернії було відібрано 78 маєтків. Насправді кількість конфіскованих володінь була значно вищою (кількість помість подавалась за прізвищами їх власників, а в деяких поміщиків було конфісовано по декілька маєтків) [4; С.240].

Російська колонізація суттєво відрізнялась від німецької, чеської та єврейської колонізації Волині, що інтенсивно протікали в другій половині XIX – на початку XX ст. як за правовим режимом, так і за соціальним складом переселенців. Переважну більшість переселенців та покупців маєтностей складали російські поміщики-дворяни та державні службовці. На наш погляд, відносно заселення Волині росіянами доречно оперувати термінами «помісна колонізація» та «службова колонізація».

Оскільки головна сила полонізму на Волині полягала в земельному польському дворянстві, оточеному чиншовою шляхтою, російський уряд направляв сюди не селянство, а поміщиків та службовців державного апарату. Формування в окраїнній, ополяченій губернії класу великих російських землевласників, відданих престолу, мало створити противагу польському землеволодінню та католицизму, що міцно вкоренились у краї, сприяти їх безповоротному витісненню.

Крім необхідності деполонізації Волині російська помісно-службова колонізація диктувалась також рядом причин економічного характеру. Польське повстання 1863 р. і подальші репресії вкрай негативно позначились на економічному житті краю. Як зазначалось у рапорті Міністра державного майна Київському генерал-губернатору від 26 березня 1864 р. № 119, «...для відновлення в Західному краї економічної діяльності, що занепало, визнано необхідним залучити туди з других губерній діячів з достатніми коштами» [9; С.11].

Переселення росіян було викликане також посиленням економічних зв'язків, будівництвом залізниць, розвитком промисловості та системи освіти [5;С.17].

Початок обмежувальної політики щодо поляків Комітет Міністрів мотивував тим, що «польське населення; більшість якого становлять поміщики і міщани, дає всьому краю характер польський і заважає іншому, не польському населенню, правильно розвиватись і користуватися на рівні з усіма підданими багатьма прийнятими Його Величністю реформами» [10;С.263].

Заходи російського уряду щодо посилення російського помісного землеволодіння Південно-Західному краю, в тому числі й на Волині у другій половині XIX ст. можна розподілити на наступні групи:

➤ *Підтримка і покровительство російських покупців маєтків у Західних губерніях:*

- 1) пільги, переваги і грошові позики, що надаються росіянам при купівлі ними державних і приватних помість;
- 2) кредити на купівлю росіянами маєтків;
- 3) продаж державних земель росіянам, які служать в краї, чи бажають там оселитись на постійне проживання;

➤ *Усунення елементів, що перешкоджають посиленню російського землеволодіння в краї:*

- 1) обов'язковий продаж конфіскованих і секвестрованих маєтків і заборона полякам знову купувати поміщицькі маєтки в Західних губерніях;
- 2) стягування процентного збору, як міри для витіснення польського землеволодіння;
- 3) заборона євреям купувати поміщицькі маєтки і селянські землі в краї.

Для подолання господарської кризи, що виникла у Волинській губернії після скасування кріпацтва та польського повстання, 5 березня 1864 р. було затверджено Положення «Про пільги, переваги і грошові позики що надаються при купівлі маєтків в Західних губерніях» [9;С.1-7]. Документ закріплював право на пільги, переваги та допомогу жителям усіх губерній імперії при купівлі з торгів маєтків у дев'яти західних губерніях (зокрема й на Волині), крім осіб польського походження та євреїв. Особи, що купували маєтки, не дешевші за 30 000 руб., а в окремих випадках за 15 000 руб., відносились в звання спадкового почесного громадянина (ст.6). Покупці маєтків, не дешевших за вказані вище ціни отримували право винокуріння у своїх володіннях (ст.5). Особам, що скористались наданими пільгами при купівлі, заборонялось продавати, закладати чи іншим способом передавати та віддавати в оренду чи управління ці маєтки особам польського походження і євреям (ст.26-27).

23 липня 1865 р. Олександр II затвердив розроблену Комітетом Міністрів «Інструкцію про порядок продажу казенних земель в західних губерніях особам російського походження, що служать в цьому краї чи бажають там оселитись на постійне проживання» [9;С.75-84].

Положення документу дозволяли росіянам, що перебували на службі в Південно-Західному краї; російським службовцям, що були викликані туди в період другого польського повстання та всім іншим росіянам, що успішно несли державну службу (ст.10), купувати земельні ділянки від 300 до 1000 десятин (в окремих випадках і більші) (ст.2) на пільгових умовах та оселятись на постійне проживання в губерніях Правобережної України. Покупці даних земель виплачували їхню вартість впродовж 20 років, були звільнені від внесення завдатку (ст.13), і сплати процентів. Вартість земель та маєтностей в селах та містах з об'єктами, що розташовані на них, встановлювались у десятикратному розмірі від річного прибутку суб'єктів господарювання (ст. 8). Стаття 26 підтверджувала що ні вищеназвані покупці майна, ні їхні спадкоємці не мають права дане майно продавати, дарувати чи передавати у спадок, в оренду та в управління полякам та євреям.

Дана інструкція дозволила формувати російське помісне землеволодіння не лише за рахунок секвестру польських маєтків, а й шляхом пільгового продажу державних земельних ділянок та ферм російським службовцям. На цих пільгових умовах росіяни придбали у Волинській губернії 177 маєтків, площею 67 617 дес. (816 371 руб.) [2;С.99].

Одним із найбільш дієвих засобів земельної деполонізації / русифікації Волині став Указ від 10 грудня 1865 р. «Про заборону особам польського походження знову купувати поміщицькі маєтки в дев'яти Західних губерніях» [9;С.106-107], який частіше називають «Законом 10 грудня 1865 р.».

Даний акт, згідно з висновком Особливої Комісії, наказував: «висланим із Західного краю власникам секвестрованих маєтків надати право в 2-річний термін...продати свої маєтки особам російського походження, православної і протестантської віри, або замість продажу, обміняти цим особам свої маєтки, що знаходяться в Західному краї, на приватні маєтки в інших місцевостях імперії. При цьому, для полегшення подібних продаж та операцій, звільнити тих, що домовляються при здійсненні актів від кріпосних та інших мит».

Ще більше значення мала та частина закону, що проголошувала: «до остаточного облаштування Західного краю за допомогою достатнього посилення в ньому числа російських землевласників

забороняється особам польського походження знову купувати поміщицькі маєтки в дев'яти Західних губерніях, і з моменту оголошення цієї постанови вважаються недійсними всі здійснені після цього акти і операції щодо переходу зазначених маєтків, в межах цих губерній, до осіб польського походження будь-яким іншим шляхом, крім успадкування по закону».

Цей закон, що передбачав обов'язковий продаж конфіскованих та секвестрованих маєтків, відразу викинув на ринок величезну кількість маєтків як з торгів, так і з вільних рук.

За даними, зібраними перед прийняттям закону 10 грудня 1865 р., коли Київське генерал-губернаторство очолював О. Дондуков-Корсаков, помісна власність росіян на Волині становила 145 000 дес., а поляків – 2 776 000 дес. [2;С.88]. В перші 4 роки після прийняття закону 10 грудня 1865 р. перехід маєтків в руки росіян набув небачених розмірів: вони придбали в Південно-Західному краї 1007 маєтків, розширивши таким чином площі російського землеволодіння на 804 500 дес. (19 841 000 руб), тобто майже 50 % всієї землі, що перейшла від поляків до росіян на 1882 р. Кульмінаційним у придбанні росіянами маєтків у Південно-Західному краї став 1869 р. – за цей рік до росіян перейшло 220 маєтків площею 299 903 дес. і вартістю 10 791 000 руб. (ця сума в 5 разів перевищувала суму за 10 років з 1850 по 1860 р.) [2;С.97]. На жаль, ми поки що не володіємо достовірною статистикою російського землеволодіння у 1865-1869 рр. відносно Волині.

Великі надії у справі зростання російського землеволодіння в Західних губерніях імперії покладались на Товариство покупців маєтків у Західних губерніях, що було засноване 26 червня 1866 р. Це мав бути спеціальний банк з фондом у 5 млн. руб., планувалось довести потужності його до 50 млн. руб. за рахунок підтримки приватних осіб [1;С.36-37]. Згідно зі статутом Товариство складалося з усіх покупців земельних володінь в Західних губерніях, що скористалися позичками для купівлі маєтків. Товариство надавало покупцям позики під заставу куплених ними помість [2;С.61].

Товариство не проіснувало й року – навіть не встигли провести загальні збори своїх членів. 9 червня 1867 р. товариство було закрито «як таке, що не має можливості існувати без гарантії уряду», а його функції були передані Товариству взаємного поземельного кредиту, яке було засноване 1 липня 1866 р. в Петербурзі та діяло до 1890 р. Після цього його повноваження перейшли в компетенцію Дворянського земельного банку [6;С.74]. За 12 років (з 1866 по 1878 рр.) Товариство поземельного кредиту видало позики під заставу лише 341 маєтку площею 419 500 дес. – 7 557 380 руб. У цей час приватні поземельні банки за 6 років видали позики під заставу 225 маєтків площею 269 700 дес. на суму 7 935 780 руб. [2;С.101-102].

Щоб прискорити незадовільні, на думку чиновників, темпи переходу землі до рук росіян на західних кресах Російської імперії та в розвиток інструкції від 23 липня 1865 р., 24 березня 1867 р. був підписаний указ «про утворення ділянок від 50 до 300 дес. і від 20 до 50 дес. для того, щоб перші надавались для придбання у власність чиновникам, а другі – наставникам сільських народних шкіл і волосним писарям» [9;С.84-85]. Оскільки часто неможливо було відділити для продажу росіянам державні земельні володіння, більші за 300 дес., було вирішено на аналогічних пільгових умовах сформувати менші ділянки для купівлі благонадійними чиновниками, сільськими вчителями та волосним писарям російського походження.

Одним із додаткових заходів для витіснення польського землеволодіння було стягнення так званого «процентного збору», що був поширений на Південно-Західний край 8 червня 1863 р. Цей збір у розмірі 10 % чистого прибутку з маєтків повинні були сплачувати всі поміщики польського походження в Західних губерніях для покриття державних витрат, викликаних польським повстанням [2;С.74].

У червні 1864 р. даний збір був знижений з 10 до 5 %, генерал-губернатору дозволялось звільняти від нього «благонадійних» поляків. З 1866 по 1869 рр. збір стягувався з польських землевласників в розмірі не 5 %, а в кількості, що реально необхідна на витрати через польське повстання. Не викликає сумніву, що процентний збір був заходом не стільки фіскальним, скільки політичним. Це був свого роду «податок на національність», «контрибуція» за поразку поляків у повстанні. Комітет Міністрів розраховував поєднанням збору та інших заходів прискорити передачу маєтків поляків-поміщиків у руки російських власників [2;С.75].

Та навіть отримавши значні пільги, російські поміщики не поспішали поринати в господарську діяльність на Волині, віддаючи перевагу здачі своїх маєтків в оренду посередникам-євреям. Причинами цього були економічна відсталість регіону та повсюдна присутність тут польського, часто ворожого дворянства, чужого їм по мові, релігії, способу життя, і звичаях. Як відзначає французький історик Д. Бовуа, «російському дворянству, призвичаєному з часів Петра I до державної служби й проживання у містах, було нелегко вкорінитися у сільських маєтках, за якими стояла традиція шляхти-фермерів, чужа їхнім звичкам...мрія міністрів відсторонити поляків від землі дуже швидко наштовхнулася на цю,

антагоністичну російському дворянству, традицію. Ідеалом російського дворянина залишалося місто, тоді як село було всього лише джерелом прибутку, а не приємного проведення часу» [1;С.36].

Не зважаючи на значні труднощі в процесі земельної русифікації губерній Південно-Західного краю, слід констатувати, що в 60-70-х роках завдяки активним адміністративним заходам властей було досягнуто значних успіхів в даній справі. У 1862-1874 рр. площі російських земель на Правобережжі майже подвоїлись: з 900 000 дес. до 1 500 000 дес. [11;арк.82]. На 1880 р. російське землеволодіння в Південно-Західному краї досягло 2 509 000 дес. Помісне володіння поляків в цей час зменшилось до 3 962 000 дес. За 15 років з 1865 по 1880 рр. площа російських маєтків зросла з 4,92 % до 16,64 % всієї землі в краї, а розміри володінь поляків зменшились з 39,45 % до 26,30 % [2;С.100].

Непрості умови служби в Південно-Західному краї не приваблювали на Волинь порядних чиновників. Російські представники адміністративного апарату губернії складалась переважно з «осадків бюрократії». Більшість їх були погано обізнані з місцевими умовами та сприяли процвітанню хабарництва, що призводило до частоті зміни чиновників [11;арк.17-18]. Уряд Олександра II, намагаючись виправити ситуацію, 5 березня 1864р. видав указ „Про збільшення утримання і видачу допомог, підйомних і прогонних грошей російським чиновникам відомства Міністерства Внутрішніх Справ у Південно-Західному краї”. Згодом цей акт був доповнений законом від 21 листопада 1869 р. „Про введення надбавок до платні від 20 до 50 % чиновникам-великоросам” [15;С.155].

У 80-90-х роках законодавче стимулювання російської колонізації Волині продовжувалось (закони та укази від 1 листопада 1886 р. [9;С.160-161], 14 березня 1887 р.[12;арк.6], 15 червня 1888 р. [12;арк.80-85], 14 березня 1892 р.[13;арк.106], 19 березня 1895 р. [9;С.222-224] та інші). Оскільки вони потребують детальнішого висвітлення, ніж дозволяє обсяг нашої статті, ми плануємо проаналізувати їх дію в наступних публікаціях.

Порівнявши співвідношення помісних земель росіян до площі польських земельних володінь на 1880 р., отримуємо наступні дані: на Волині зі 100 маєтків росіянам належав 41 (Київщина - 40, Поділля -36), зі 100 дес. землі російськими були 34 дес. (Київщина - 45; Поділля – 40) [2;С.101]. На 1885 р. у Волинській губернії налічувалось 7 569 помісних землевласників, з них 1 479 – росіяни (19,5 %), котрі володіли 663 369 дес. землі (24 % приватновласницької землі в губернії). Поляків-землевласників було 5 727 чол. (75 %), вони зосередили в своїх руках 1 889 833 дес. землі (69 %). Серед російських землевласників переважну більшість (1257) чол. становили дрібнопомісні (володіння не перевищували 500 дес.) [7;С.95].

Якщо на 1866 р. в руках росіян було зосереджено 252 092 дес. волинських земель, то впродовж майже 30 років до 1893 р. росіяни придбали на Волині 1 009 241 дес. землі. У 1893 р. площа російського землеволодіння в губернії становила 1 261 333 дес. Якщо порівняти ці дані з володіннями поляків, то можна зробити висновок, що наприкінці XIX ст. було вперше досягнуто незначного переважання земельних володінь росіян у Волинській губернії (на Волині в 1896 р. російські приватні землі – 50,35 %; польські – 49,65 %) [1;С.70-71]. Перепис населення 1897 р. засвідчив також відчутне зростання загальної частки росіян у національному складі населення Волині: чисельність росіян становила 104 632 чол. – 3,5 % всього населення (поляки – 184 161 чол. (6,3 %)) [8;С.8].

Оскільки в Російській імперії для визнання місцевості русифікованою потрібно було, щоб половина власників і 2/3 земельного фонду були російськими [3;С.93-94] то очевидно, що завдання земельної русифікації Волинської губернії на кінець XIX ст. (втім, як і на 1914 р.) були виконані далеко не повністю.

Отже, після польського повстання 1863 р. лейтмотивом урядової політики щодо Волинської губернії стало цілеспрямоване витіснення поляків з економічного і політичного життя краю. На зміну польсько-католицькому елементу прийшли російські поміщики-дворяни та державні службовці, що започаткували вкорінення тут російського землеволодіння. Як відзначає у своєму дисертаційному дослідженні П. Олешко, «Російська колонізаторська політика царського уряду щодо Правобережної України зумовила внутрішню експансію на цю територію, яка не припинялася аж до краху Російської імперії» [7;С.95].

Практична реалізація земельної русифікації Волині, що стала альфою і омегою політики царського уряду в регіоні другої половини XIX ст., виявилась надзвичайно складною і досить повільною справою, що наткнулась на величезний спротив поляків та небажання самих росіян переселятися на постійне проживання у полонізовану, віддалену від столиці губернію. Кампанія по російській колонізації Волині, на яку було витрачено значну кількість часу, зусиль чиновників та коштів, не досягла більшості намічених результатів.

Використана література

1. Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863-1914 рр. Поляки в соціально-етнічних конфліктах., К., - 1998. – 334 с.

2. Записка о землевладении в Юго-Западном крае / Сост. И. Рудченко. – К., 1882. – 180 с.
3. Картавцов Е. Обрушение землевладения в Юго-Западном крае. – К., 1877. – 152 с.
4. Марахов Г.И. Польское восстание 1863 года на Правобережной Украине. – К., 1967. – 258 с.
5. Надольська В.В. Національні меншини на Волині (середина XIX – початок XX ст.) // Автореф. дис.канд.іст. наук: К., 1996.
6. Олешко П. Вплив російського законодавства на зміни у системі землеволодіння на Волині після повстання 1863 року // Науковий вісник ВДУ. – Історичні науки. – 1999. - № 5. - С.73-76.
7. Олешко П.С. Еволюція землеволодіння на Волині – друга половина XIX – початок XX ст. / Дис. канд.іст.наук, - Луцьк, 2001. – 172 с.
8. Первая всеобщая перепись населения Российской империи. - Т. VIII. Волынская губерния. Спб., 1904. – 281 с.
9. Рафальский Т. Сборник узаконений и распоряжений по землевладению в Западных губерниях. - К., 1895. – 250 с.
10. Толмачев И.Н. Юго-Западный край. Статистическое обозрение. – Т.1: Восточное Полесье.– К., 1897.
11. Центральний державний історичний архів України в м. Києві. - Ф.442, оп.53, спр.353.
12. Там само. – Ф.442, оп.617, спр.114, ч.1.
13. Там само – Ф.442, оп.618, спр.261.
14. Там само – Ф.442, оп.813, спр.305, ч.1.
15. Щербак Н.О. Особливості національної політики російського уряду на Правобережній Україні наприкінці XVIII – поч. XX ст. / Дис. докт. іст. наук, К., 2006. – 503 с.

УДК 339.54(09)(477)

Г.Поташнікова

ОСОБЛИВОСТІ КОНТРАБАНДНОГО ПРОМИСЛУ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ У КІНЦІ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.

Одним з основних видів діяльності митних установ Правобережної України кінця XIX - початку XX ст. була боротьба з контрабандою. Шкідливість контрабанди для економіки країни є очевидною, тому зрозуміла й увага, яку постійно приділяють дослідники даній проблематиці.

Історію та причини виникнення контрабанди з'ясовує ще на початку XX ст. Кулишер І.М. [1]. Кисловський Ю.Г. у своїй праці [2] подає основні віхи історії створення органів по боротьбі з контрабандою на кордоні Російської імперії. Розповідає про способи переміщення контрабанди. Подає динаміку кількості і вартості контрабандних товарів на кордоні з Пруссією за 1848-1855 рр. Аналізує законодавство з питань контрабанди за період XIX – XX ст. Статистику затримань незаконно ввезених товарів на територію Російської імперії у XX ст., міри покарання за контрабанду у XIX –XX ст. простежує у своєму дослідженні Марков Л.М. [3]. Угаров Б. [4] досліджує історію походження терміну „контрабанда”. Подає способи контрабанди в XIX – XX ст., аналізує основні законодавчі акти з питань контрабанди. В найновішому виданні „Історія митної справи” [5] питанням охорони державного кордону та боротьбі з контрабандою у XVII – XX ст. в Україні присвячено окремий розділ, у якому подається структура Волинської прикордонної бригади та особливості контрабандного промислу на початку XIX ст. у прикордонних повітах Волинської та Подільської губерній.

Основними джерелами для написання статті стали архівні матеріали Центрального державного історичного архіву України у м. Києві та Державного архіву Хмельницької області. Важлива інформація про кількість та вартість затриманих контрабандних товарів, кількість заведених конфіскаційних справ, асортимент вказаних товарів по митницях Правобережної України у кінці XIX - на початку XX ст. міститься у фондах № 442 “Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора. 1827-1914.” та № 309 “Ісаковецька митниця, с.Ісаківці Кам’янецького повіту Подільської губернії”, №378 “Волочиська митниця, м-ко Волочиськ Старокостянтинівського повіту Волинської губернії”.

Як свідчать історичні джерела, контрабанда – явище давнє. Згадки про неї сягають давньогрецьких і давньоримських часів. В середні віки слово *kontrabandos* означало товари, котрі заборонені і підлягають конфіскації. Контрабанда у перекладі з італійської мови *contra* – проти і *bando* – урядовий наказ – порушення закону чи урядового наказу.

Причинами виникнення контрабанди, як суспільно небезпечного явища, дослідники вважають:

- 1)слабку економіку держави, відсталість від країн – сусідів, [6].
- 2)недосконалість митного управління, хабарництво чиновників, невизначеність ставок тарифу [7].

До зазначених причин варто додати ще кілька, на думку автора, вагомих і характерних для досліджуваного періоду:

- 1) протекціоністська митна політика держави,
- 2) недосконалість законодавства з питань попередження контрабанди.

З М І С Т

Розділ 1. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

<i>О.Удовенко, М.Юрій</i> КОЗАЦТВО ЯК СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ФЕНОМЕН	3
<i>О.Лобко</i> ПОСЕСІЯ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ (НА ПРИКЛАДІ ОРЕНДИ ЗЕМЛІ В ТЕПЛИЦЬКО – БУБНОВЕЦЬКО – СИТКОВЕЦЬКОМУ МАЄТКУ РОДИНИ ПОТОЦЬКИХ СЕРЕДИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)	16
<i>О.Шмид</i> ЗЕМЕЛЬНА РУСИФІКАЦІЯ ВОЛИНІ ПІСЛЯ ПОЛЬСЬКОГО ПОВСТАННЯ 1863 РОКУ	25
<i>Г.Потапшнікова</i> ОСОБЛИВОСТІ КОНТРАБАНДНОГО ПРОМИСЛУ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ У КІНЦІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.....	30
<i>І. Мілясевич</i> РОЛЬ ВОЛИНСЬКОГО ЗЕМСТВА У ФОРМУВАННІ СИСТЕМИ МІСЦЕВИХ ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАНЬ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ	33
<i>О.Колесник</i> ЦЕРКОВНЕ ПРОПОВІДНИЦТВО ЯК САМОБУТНІЙ ДУХОВНИЙ ЖАНР (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЧАСОПИСУ „ПОЛТАВСКИЕ ЕПАРХИАЛЬНЫЕ ВЕДОМОСТИ”)	40
<i>А.Киридон</i> ДЕРЖАВА – ЦЕРКВА – СУСПІЛЬСТВО В РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ ПЕРІОДУ 1917 – 1930-Х РОКІВ: МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	46
<i>В.Милусь</i> В. ЛИПИНСЬКИЙ І ЦЕРКВА.....	54
<i>П.Долганов</i> ЗАХИСНА ЕКСПАНСІЯ: ЕКОНОМІЧНИЙ НАЦІОНАЛІЗМ У ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД	57
<i>В.Власенко</i> КОСТЬ МАЦІЄВИЧ НА ЧОЛІ БЮРО ПРАЦІ УКРАЇНСЬКОГО РЕСПУБЛІКАНСЬКО-ДЕМОКРАТИЧНОГО КЛУБУ В ПРАЗІ	63
<i>М.Гон</i> ЄВРЕЇ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ В УМОВАХ АВТОРИТАРНИХ/ТОТАЛІТАРНИХ РЕЖИМІВ (ДРУГА ПОЛОВИНА 1930-Х – ПОЧАТОК 1940-Х РОКІВ).....	68
<i>Л.Романець, І.Романюк</i> МАТЕРІАЛЬНО-побутові УМОВИ ПРАЦІ ПОВОЄННОГО УЧИТЕЛЬСТВА УКРАЇНИ.....	72
<i>О. Ворон</i> ДОБРОЧИННА ДІЯЛЬНІСТЬ РИМО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ В УКРАЇНІ	76

<i>С.Филипчук</i> УЧАСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ХРИСТИЯНСЬКИХ ПАРТІЙ У ПАРЛАМЕНТСЬКИХ (1998,2002, 2004 рр.) І ПРЕЗИДЕНТСЬКИХ (2006 р.) ВИБОРАХ	80
<i>В.Виткалов., О.Граб</i> ОСВІТА УКРАЇНИ В УМОВАХ СУСПІЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ	85
<i>Ю.Гриценко</i> УКРАЇНО-ІНДІЙСЬКІ СТОСУНКИ: СТАНОВЛЕННЯ ТА СУЧАСНИЙ СТАН.....	91

Розділ 2. ІСТОРІЯ ВОЛИНІ. КРАЄЗНАВСТВО

<i>Л.Казначеева</i> СТРУКТУРА ТА ОСНОВНІ НАПРЯМИ ДІЯЛЬНОСТІ ДВОРЯНСЬКИХ ІНСТИТУЦІЙ ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (60 - ТІ РОКИ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)	97
<i>Я.Цецик</i> ДІЯЛЬНІСТЬ УНДО НА ВОЛИНІ У КОНТЕКСТІ ЗМІНИ ПОЛІТИЧНОЇ СТРАТЕГІЇ ПАРТІЇ (ДРУГА ПОЛОВИНА 1935-1939 РР.)	104
<i>В.Борщевич</i> УКРАЇНСЬКИЙ СВЯЩЕНИК НИКАНОР ПАШКЕВИЧ (ДО СТОРІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ)	113

Розділ 3. ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ. ІСТОРІЯ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН І ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ

<i>К.Ерофеев</i> КАЛЬВИНИЗМ В САНКТ-ПЕТЕРБУРГЕ: ИСТОРИЯ И СОВРЕМЕННОСТЬ(ИСТОРИКО-ПРАВОВОЙ АНАЛИЗ)	120
<i>С.Дегтярьов</i> ЧИНОВНИКИ СУДОВИХ УСТАНОВ ПЕРШОЇ ІНСТАНЦІЇ У КІНЦІ ХVІІІ – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ. (НА ПРИКЛАДІ І МАТЕРІАЛАХ ПОВІТОВИХ СУДІВ)	123
<i>Ю.Федорик</i> АНТИУНІАТСЬКА ПОЛІТИКА ЦАРСЬКОЇ ВЛАДИ В КІНЦІ ХVІІІ – ХІХ СТ., ТА ЇЇ ВПЛИВ НА НАЦІОНАЛЬНО-РЕЛІГІЙНІ ВІДНОСИНИ НА КОЛИШНІХ СХІДНИХ ЗЕМЛЯХ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ.....	129
<i>С.Атаманенко</i> РОЗВИТОК ІМІГРАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ США В ПЕРІОД ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ І РЕКОНСТРУКЦІЇ.....	135
<i>С.Косяк</i> НІМЕЦЬКИЙ КОЛОНІАЛЬНО-ТОВАРИСЬКИЙ РУХ 70-Х – ПОЧАТКУ 80-Х РОКІВ ХІХ СТ.	138
<i>Н.Плюта</i> ФРАНЦУЗЬКИЙ КОЛОНІАЛІЗМ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ.: ТЕРИТОРІАЛЬНЕ РОЗШИРЕННЯ ТА ІДЕОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ	141

<i>Т.Телькієна</i> СИСТЕМА НАРОДНОГО ПРЕДСТАВНИЦТВА У ФРАНЦІЇ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.: ПОГЛЯД РОСІЙСЬКИХ КОНСЕРВАТОРІВ	150
<i>Д. Ласкавий</i> АНГЛО-ПЕРСЬКА НАФТОВА КОМПАНІЯ І ТОВАРИСТВО «БРАТИ НОБЕЛЬ»: НОВІ МОТИВИ АНГЛО-РОСІЙСЬКОГО СУПЕРНИЦТВА В ПЕРСІЇ (1910 – 1913)	156
<i>О.Ворон</i> СОКОЛЬСЬКИЙ РУХ У ПЕРІОД ІСНУВАННЯ ЧЕХОСЛОВАЦЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ	164
<i>М.Карпенко</i> РОЛЬ КИТАЙСЬКИХ Й ІНШИХ ІНТЕРНАЦІОНАЛЬНИХ ФОРМУВАНЬ У ЗАВОЮВАННІ ТА УТРИМАННІ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ В СІЧНІ – ТРАВНІ 1919 Р.	169
<i>Н. Венгер</i> МЕНОНІТСЬКЕ ПІДПРИСМНИЦТВО ТА СОЦІАЛЬНІ КОНФЛІКТИ В РОСІЇ У 1917-1920 рр. (НА ПРИКЛАДІ ПІВДЕННОРОСІЙСЬКИХ ГУБЕРНІЙ)	175
<i>О.Нагорнюк</i> РОСІЙСЬКИЙ ФАКТОР У ВИБОРАХ ДО ЗАКОНОДАВЧИХ ІНСТИТУЦІЙ ДРУГОЇ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ (1920-ті – 1930-ті РР.)	183
<i>О.Давлєтов</i> НЕУРЯДОВІ МОЛОДІЖНІ ОРГАНІЗАЦІЇ "ІІІ РЕЙХУ" І ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА УРЯДУ А.ГІТЛЕРА (1933-1936)	188
<i>Л. Коваленко</i> ВИСВІТЛЕННЯ ПАДІННЯ БЕРЛІНСЬКОЇ СТІНИ В МАТЕРАЛАХ МЕРЕЖІ ІНТЕРНЕТ	193
<i>S.Wilk</i> WYKORZYSTANIE INTERNETU PRZEZ ADMINISTRACJĘ PUBLICZNĄ I ELITY POLITYCZNE W RELACJACH Z MIESZKAŃCAMI WOJEWÓDZTWA PODKARPACKIEGO	198
<i>В.Пінцак</i> ПРИДНІСТРОВСЬКИЙ КОНФЛІКТ ЯК ФАКТОР УСКЛАДНЕННЯ ТРАНСКОРДОННИХ ВЗАЄМИН УКРАЇНИ	207
<i>О.Неприцький</i> ВЕЛИКА БРИТАНІЯ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ ТА ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ НАПРИКІНЦІ ХХ СТ.	210
<i>В.Газін</i> НОВА БАЛКАНСЬКА КРИЗА НА РУБЕЖІ СТОЛІТЬ	214
<i>В.Завадський</i> ВСТУП КРАЇН БАЛТІЇ У ЄС ТА ОСНОВНІ НАПРЯМКИ АДАПТАЦІЇ ЗАКОНОДАВЧОЇ БАЗИ (1991-2004)	220
<i>Г.Роцина</i> ФАКТОР ІНОЗЕМЦІВ В СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ТА ЕКОНОМІЧНОМУ ЖИТТІ НІМЕЧЧИНИ	226
<i>М.Кабачинський</i> ІСТОРИЧНИЙ ШЛЯХ ПРИКОРДОННИХ ВІЙСЬК РЕСПУБЛІКИ БІЛОРУСЬ (Із циклу “Історія прикордонних структур зарубіжних країн”).....	237

Розділ 4.
ПОЛІТИЧНІ ІДЕЇ ТА ПРОЦЕСИ В ІСТОРИЧНОМУ КОНТЕКСТІ.
МЕТОДОЛГІЯ, ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Я.Кравченко

ПРОБЛЕМИ ПОЛЬСЬКОЇ ТА УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ КІНЦЯ XVIII - XIX СТ.
У ПРАЦЯХ ФРАНЦУЗЬКОГО ІСТОРИКА ДАНІЄЛЯ БОВТА244

О.Кіян

ІСТОРИЧНА ГЕОГРАФІЯ В НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ ВОЛОДИМИРА АНТОНОВИЧА248

Є.Сінкевич

ЛЬВІВСЬКЕ ІСТОРИЧНЕ СЕРЕДОВИЩЕ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТОЛІТТЯ.
ДО ПРОБЛЕМИ ПОРІВНЯННЯ З КРАКІВСЬКОЮ І ВАРШАВСЬКОЮ
ІСТОРИЧНИМИ ШКОЛАМИ254

В.Яремчук

УКРАЇНСЬКЕ НАЦІОТВОРЕННЯ В АЛЬТЕРНАТИВНИХ КОНЦЕПЦІЯХ
УКРАЇНСЬКИХ РАДЯНСЬКИХ ІСТОРИКІВ (СЕР. 50-Х – ПОЧ. 70-Х РОКІВ).....257

В.Михайлов

УКРАЇНСЬКА СВІТСЬКА РУКОПИСНА КНИГА XVII - XVIII СТОЛІТТЯ
В НАУКОВОМУ ДОРОБКУ О.АПАНОВИЧ261

Б.Острогорова

КОНТРОВЕРСІЙНІСТЬ ДИСКУРСУ ПОСТМОДЕРНУ266

М.Ślęzak

PRAWA MNIEJSZOŚCI NARODOWYCH W POLSCE W ŚWIETLE
USTAWY O MNIEJSZOŚCIACH NARODOWYCH I ETNICZNYCH
ORAZ O JĘZYKU REGIONALNYM.....272

В.Šzegda

MNIEJSZOŚCI NARODOWE A POLSKIE MEDIA W PRACACH
SEJMOWEJ KOMISJI MNIEJSZOŚCI NARODOWYCH I ETNICZNYCH
IV KADENCJI SEJMU RP (ze szczególnym uwzględnieniem mniejszości ukraińskiej).....275

С.Троян

ПРОБЛЕМИ НІМЕЦЬКОГО КОЛОНІАЛІЗМУ: ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА279

О.Северова

ПОЛЬСЬКЕ ПИТАННЯ В ПЛАНАХ ТА ПРОГРАМАХ ДЕКАБРИСТІВ284

Розділ 5.
МАТЕРІАЛИ ТРЕТЬОЇ НАУКОВОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ
„ЕВОЛЮЦІЯ ВІЙСЬКОВОГО МИСТЕЦТВА”
(1 – 2 листопада 2007 р., м. Рівне)

І.Марчук, В.Мушировський

КОЛЕКЦІЯ ЗБРОЇ РІВНЕНСЬКОГО ОБЛАСНОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ287

Ю.Візітів

КОРОТКИЙ СЛОВНИК ВІЙСЬКОВОЇ ФОРМИ, СПОРЯДЖЕННЯ ТА ЗБРОЇ295

Розділ 6.
РЕЦЕНЗІЇ, АНОТАЦІЇ, РЕФЕРАТИ ТА ОГЛЯДИ

Ю.Войцехівський

Юрій Лизогуб: ЩЕ НЕ ПРОЙДЕНО ШЛЯХ!

(До ювілею доктора історичних наук, професора ЮРІЯ МАРКОВИЧА ЛИЗОГУБА)299

О.Прищеп

СТОРІНКИ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО КРАЄЗНАВСТВА

В ОСТАННІЙ ПРАЦІ Г.С.ДЕМ'ЯНЧУКА

(Рец.: Дем'янчук Г.С. Українське краєзнавство: сторінки історії

/Г.С.Дем'янчук, Б.Г.Дем'янчук, А.Г.Дем'янчук. – К.: Вид. центр “Просвіта”, 2006.

– 296 с. – Бібліогр.: с. 247-253.)301

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ302

ЗМІСТ304

Наукове видання

Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії

Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету

Збірник наукових праць

Випуск 12

Відповідальний за підготовку збірника до видання – С.С. Троян

Відповідальний за випуск – В.М.Шеретюк

Комп'ютерна верстка – С.С.Троян

Обкладинка – О.Я.Тарасюк

Підписано до друку 5. 01. 2008 р. Папір офсетний. Гарнітура “Times New Roman”. Наклад 100. Обліково-видавничих аркушів 32,94. Віддруковано засобами оперативної поліграфії ПП Самборський І.О., вул. Толстого, 3, м. Рівне, Україна, 33028.

Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету: Збірник наукових праць. – Рівне: РДГУ, 2008. – Випуск 12. – 309 с.